

**MIXAIL YEVGENEVICH MASSONNING O'RTA OSIYO
ARXELOGIYASINI O'RGANISHDAGI O'RNI**

Qahhorov Shohjaxon

Guliston davlat pedagogika instituti, Tarix yo'nalishi 35-23-guruh talabasi

Kanimkulov Olimjon Sheraliyevich

Guliston davlat pedagogika instituti, Tarix kafedrasi dotsenti

Annotatsiya: ushbu maqola O'rta Osiyo arxeologiyasi taraqqiyotiga ulkan hissa qo'shgan atoqli olim Mixail Yevgenevich Massonning ilmiy faoliyatiga bag'ishlangan. Unda olimning mintaqaning qadimgi va o'rta asrlar tarixi hamda madaniyatini tadqiq etishdagi xizmatlari ilmiy jihatdan tahlil qilinadi. M.Y.Masson tomonidan Termiz, Marv va Qadimgi Niso kabi yirik arxeologik yodgorliklarda olib borilgan qazishmalar natijasida O'rta Osiyo tarixiga oid ko'plab yangi ilmiy ma'lumotlar aniqlangan. Olim nafaqat yirik tadqiqotchi, balki arxeologiya sohasida ilmiy maktab yaratgan, ko'plab malakali mutaxassislarni tayyorlagan pedagog sifatida ham alohida ahamiyat kasb etadi.

Kalit so'zlar: Mixail Masson, O'rta Osiyo Arxeologiyasi, Arxeologik Tadqiqotlar, Termiz, Marv, Qadimgi Niso, Arxeologiya Tarixi, Sovet Arxeologiyasi.

**THE ROLE OF MIKHAIL EVGENIEVICH MASSON IN THE STUDY OF
CENTRAL ASIAN ARCHAEOLOGY**

Kahhorov Shokhjaxon

Gulistan State Pedagogical Institute, Student of group 35-23, History department

Kanimkulov Olimjon Sheraliyevich

*Associate Professor of the Department of History, Guliston State Pedagogical
Institute*

Abstract: this article is dedicated to the scientific work of Mikhail Evgenievich Masson, a prominent scholar who made a significant contribution to the development of Central Asian archaeology. It provides a scientific analysis of the scholar's contributions to the study of the ancient and medieval history and culture of the region. As a result of excavations conducted by M.Y. Masson at such major archaeological sites as Termez, Merv, and Ancient Nisa, many new scientific data on the history of Central Asia have been revealed. The scientist is not only a major researcher, but also a teacher who created a scientific school in the field of archaeology and trained many qualified specialists.

Keywords: Mikhail Masson, Central Asian Archaeology, Archaeological Expeditions, Termez, Merv, Old Nisa, History of Archaeology, Soviet Archaeology

РОЛЬ МИХАИЛА ЕВГЕНЬЕВИЧА МАССОНА В ИЗУЧЕНИИ АРХЕОЛОГИИ ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ

Каххоров Шохжахон

Гулистанский государственный педагогический институт,

Студент группы 35-23, Историческое отделение

Канимкулов Олимжон Шералиевич

*доцент кафедры истории Гулистанского государственного педагогического
института*

Аннотация: данная статья посвящена научной деятельности Михаила Евгеньевича Массона, выдающегося ученого, внесшего огромный вклад в развитие археологии Центральной Азии. В ней научно анализируются

достижения ученого в изучении древней и средневековой истории и культуры региона. В результате раскопок, проведенных М.Ю. Массоном на таких крупных археологических памятниках, как Термез, Мерв и Древняя Ниса, были получены многочисленные новые научные данные по истории Центральной Азии. Ученый имеет особое значение не только как крупный исследователь, но и как педагог, создавший научную школу в области археологии и подготовивший множество квалифицированных специалистов.

Ключевые слова: Михаил Массон, Археология Средней Азии, Археологические Экспедиции, Термез, Мерв, Старая Ниса, История Археологии, Советская Археология.

Mixail Yevgenevich Masson (1897-1986) O'rta Osiyo arxeologiyasi tarixida muhim o'rin egallagan, mintaqaning qadimiy sivilizatsiyalarini o'rganishga katta hissa qo'shgan taniqli olim va akademik hisoblanadi. Uning ilmiy faoliyati faqatgina yirik arxeologik kashfiyotlar bilan emas, balki O'rta Osiyoda arxeologik tadqiqotlarning ilmiy-metodik asoslarini shakllantirgani hamda mustahkam ilmiy maktab yaratgani bilan ham alohida ahamiyatga ega [1, 3]. M.Massonning 1912-yildan boshlangan va umrining oxirigacha davom etgan tadqiqotlari O'rta Osiyoning keng hududlarini – O'zbekiston, Turkmaniston, Qirg'iziston hamda Janubiy Qozog'istonni qamrab olgan [1].

Uning rahbarligida tashkil etilgan Termiz arxeologik kompleks ekspeditsiyasi (1936-1938) mintaqadagi dastlabki yirik ilmiy ekspeditsiyalardan biri bo'lib, Termizning tarixiy rivojlanish bosqichlarini aniqlashda muhim natijalarga erishgan. Xususan, Chingiztepa va Qoratepa hududlarida qadimiy buddaviy ibodatxonalarning o'rganilishi hamda Teshiktosh g'oridan neandertal bolaga tegishli skelet qoldiqlarining topilishi jahon arxeologiyasi uchun ham katta ilmiy ahamiyat kasb etgan [4]. 1945-yildan boshlab esa u Janubiy Turkmaniston arxeologik kompleks ekspeditsiyasiga (JTAKE) rahbarlik qilib, Niso va qadimgi

Marv hududlarida olib borgan tadqiqotlari orqali xalqaro ilmiy jamoatchilik e'tirofiga sazovor bo'lgan [1, 3].

M.Massonning ilmiy merosi numizmatika, shaharlar topografiyasi hamda konchilik tarixi kabi yo'nalishlarni ham qamrab oladi va bu sohalarning O'rta Osiyo arxeologiyasida rivojlanishiga sezilarli ta'sir ko'rsatgan [1, 3]. Shuningdek, uning O'rta Osiyoda quldorlik tuzumining mavjudligini asoslashga qaratilgan ilmiy qarashlari mintaqa tarixshunosligida yangi bosqichni boshlab bergan [3, 4]. M.Massonning ilmiy faoliyatini chuqur tahlil qilish bugungi kunda ham O'rta Osiyo arxeologiyasining nazariy va amaliy masalalarini o'rganishda muhim ahamiyatga ega. Ushbu maqola uning O'rta Osiyo arxeologiyasini rivojlantirishdagi o'rni, ilmiy yondashuvlari hamda mintaqa madaniy merosini o'rganishga qo'shgan hissasini tahlil qilishga bag'ishlanadi.

Mixail Yevgenevich Massonning O'rta Osiyo arxeologiyasini o'rganishdagi fundamental o'rni hamda uning ilmiy merosi bugungi zamonaviy tadqiqotlar uchun ham dolzarb ahamiyatga ega. Ushbu bo'limda uning ilmiy faoliyatiga oid asosiy adabiyotlar, erishgan yutuqlari, metodologik qarashlari hamda ilmiy merosining hozirgi kundagi o'rni tahlil qilinadi. Mavjud ilmiy manbalarda M.Massonning nafaqat yirik arxeologik kashfiyotlari, balki O'rta Osiyoda arxeologik ilmiy maktab shakllantirishdagi, metodologik tamoyillarni rivojlantirishdagi hamda nazariy asoslarni mustahkamlashdagi xizmatlari alohida ta'kidlanadi.

Ma'lumki, Mixail Yevgenevich Massonning ilmiy faoliyati 1912-yilda boshlangan bo'lib, u dastlab Ulug'bek rasadxonasi qazishmalarida ishtirok etgan [1]. U Sankt-Peterburgda tug'ilib, Samarqand shahrida voyaga yetgani, birinchi jahon urushida ishtirok etgani hamda keyinchalik Samarqand viloyat muzeyiga rahbarlik qilgani[3] uning O'rta Osiyo tarixi va madaniyatiga chuqur bog'langanligini ko'rsatadi. 1924-yilda Toshkentga ko'chib o'tishi va O'rta Osiyo muzeyining arxeologiya bo'limiga rahbarlik qilishi, uning ilmiy faoliyatida yangi bosqichni boshlab berdi. Aynan shu davrda u konchilik tarixi yo'nalishida keng ko'lamli

tadqiqotlar olib bordi [3], bu esa uning ilmiy qiziqishlari juda keng ekanini tasdiqlaydi.

M.Massonning 1936-yilda arxeologiya fanlari doktori ilmiy darajasini olishi, 1945-yilda professor unvoniga sazovor bo'lishi, shuningdek, 1944-yilda O'zbekiston, 1950-yilda Turkmaniston fan arbobi unvonlarini olishi va 1951-yilda Turkmaniston Fanlar akademiyasi akademigi etib saylanishi [1, 3] uning ilmiy faoliyati yuqori darajada e'tirof etilganidan dalolat beradi. Ushbu yutuqlar M.Massonning nafaqat yirik olim sifatida shakllanganini, balki O'rta Osiyo ilmiy muhitining rivojlanishiga bevosita ta'sir ko'rsatgan yetuk ilmiy shaxs ekanini ham ko'rsatadi.

M.Massonning O'rta Osiyo arxeologiyasi rivojiga qo'shgan eng muhim hissalaridan biri uning rahbarligida tashkil etilgan yirik arxeologik ekspeditsiyalardir. Xususan, 1936-1938-yillarda amalga oshirilgan Termiz arxeologik kompleks ekspeditsiyasi (TAKE) mintaqadagi dastlabki yirik ilmiy ekspeditsiyalardan biri sifatida ilmiy adabiyotlarda alohida qayd etiladi [4]. Ushbu ekspeditsiyaning asosiy maqsadi Termiz shahri va uning atrofidagi hududlarning tarixiy rivojlanish bosqichlarini aniqlash hamda keng ko'lamlil arxeologik materiallarni to'plashdan iborat bo'lgan.

TAKE doirasida olib borilgan tadqiqotlar natijasida A.P.Okladnikov boshchiligidagi guruh tomonidan Teshiktosh g'oridan neandertal bolaga tegishli skelet qoldiqlarining topilishi jahon ilm-fani uchun nihoyatda muhim kashfiyot sifatida e'tirof etilgan[4]. Shuningdek, Chingiztepa va Qoratepa hududlaridagi qadimiy buddaviy ibodatxonalar, Ayritom yodgorligi hamda Termizshohlar saroyi qoldiqlari ham ilmiy jihatdan chuqur o'rganilgan. Tadqiqotlar davomida miloddan avvalgi I asr va milodiy I asrga oid murakkab kulolchilik buyumlari aniqlanib, O'zbekiston hududida tosh idishda uchragan ilk xaroshthi hind yozuvi topilishi Kushonlar davri tarixini yoritishda muhim manba bo'lib xizmat qilgan[4].

Mazkur topilmalar O'rta Osiyoda quldorlik jamiyatining shakllanishi, rivojlanishi va inqirozini ilmiy asosda o'rganishda muhim ahamiyat kasb etib, mintaqa tarixining davrlashtirilishini yanada aniqlashtirishga xizmat qilgan. 1945-yildan boshlab M.Masson rahbarlik qilgan Janubiy Turkmaniston arxeologik kompleks ekspeditsiyasi (JTAKE) ham ilmiy adabiyotlarda keng yoritilgan [1, 3]. Ushbu ekspeditsiya doirasida Nisa va qadimgi Marv hududlarida olib borilgan tadqiqotlar Parfiya davri hamda ilk o'rta asrlar madaniyatini o'rganishda fundamental ahamiyatga ega bo'lgan.

Shuningdek, M.Masson JTAKE faoliyati natijalarini umumlashtirish maqsadida 30 dan ortiq ilmiy to'plamni tayyorlashda va 18 jildlik ekspeditsiya materiallarini tahrir qilishda ishtirok etgan [1]. Bu holat uning nafaqat yetuk arxeolog, balki yirik tashkilotchi va ilmiy maktab asoschisi sifatidagi salohiyatini ham yaqqol namoyon etadi.

M.Massonning ilmiy metodologiyasi va nazariy qarashlari O'rta Osiyo arxeologiyasining keyingi rivojlanishiga sezilarli va uzoq muddatli ta'sir ko'rsatgan. Uning numizmatika, shahar topografiyasi hamda konchilik tarixi bo'yicha olib borgan tadqiqot yo'nalishlari mintaqa tarixini kompleks va tizimli tarzda o'rganish uchun mustahkam ilmiy asos yaratgan [1, 3]. Ayniqsa, uning O'rta Osiyoda quldorlik tuzumining mavjudligini ilmiy dalillar orqali asoslashga qaratilgan nazariy yondashuvlari tarixshunoslikda yangi bosqichni boshlab bergan [3, 4]. Bu konsepsiya shaharsozlik jarayonlari, pul muomalasi tarixi, konchilik faoliyati, me'morchilik yodgorliklari hamda epigrafik manbalar bilan mustahkamlangan holda rivojlantirilgan [3].

M.Massonning Toshkent shahridagi O'rta Osiyo Davlat universiteti (hozirgi O'zbekiston Milliy universiteti) arxeologiya kafedrasiga 1936-yildan 1968-yilgacha rahbarlik qilgani [1, 3] uning nafaqat yetuk olim, balki yirik ilmiy maktab asoschisi ekanini ham ko'rsatadi. U Markaziy Osiyo arxeologiya maktabining shakllanishi va rivojlanishiga katta hissa qo'shib, ko'plab malakali mutaxassislarni tayyorlagan

hamda ilmiy kadrlar yetishtirish tizimini mustahkamlashda muhim rol o‘ynagan [3; 10].

M.Massonning ilmiy merosi bugungi kunda ham o‘z ahamiyatini yo‘qotmagan. Uning ekspeditsiyalari natijalari va ilmiy ishlari turli ilmiy manbalarda, jumladan, elektron resurslarda ham saqlanib, keng foydalanilmoqda. Xususan, Janubiy Turkmaniston shaharlari bo‘yicha materiallarning onlayn platformalarda, jumladan Scribd tizimida “Janubiy Turkmaniston Shaharlari” nomi ostida uchrashi [2] uning ilmiy merosiga bo‘lgan doimiy qiziqish va bu ma’lumotlarning raqamli muhitda ham keng tarqalganini ko‘rsatadi. Garchi mazkur manba asosan metadata va tavsifiy ma’lumotlarni o‘z ichiga olsa-da, u M.Masson faoliyati bilan bog‘liq ilmiy materiallarning zamonaviy axborot muhitida saqlanib, tadqiqotchilar uchun ochiq ekanligiga dalil bo‘la oladi.

Umuman olganda, M.Massonning ilmiy yondashuvlari, olib borgan kashfiyotlari va yaratgan ilmiy maktabi O‘rta Osiyo arxeologiyasining keyingi rivojlanishi uchun mustahkam poydevor bo‘lib xizmat qilmoqda hamda bugungi tadqiqotlar uchun ham metodologik va nazariy ahamiyatini saqlab qolmoqda.

Mazkur maqola Mixail Yevgenevich Massonning O‘rta Osiyo arxeologiyasini o‘rganishdagi fundamental o‘rnini yoritish va uning ilmiy merosini har tomonlama tahlil qilishga qaratilgan bo‘lib, unda bir nechta ilmiy yondashuv va metodlar qo‘llanildi. Maqola M.Masson faoliyatining turli jihatlarini kompleks va tizimli o‘rganishga asoslanadi. Asosiy metodologik yondashuvlar sifatida tarixiy-tahliliy, qiyosiy, tizimli hamda kritik sintez usullari tanlab olindi.

Birinchi, tarixiy-tahliliy metod M.Massonning hayot yo‘li va ilmiy faoliyatini xronologik tartibda o‘rganishga imkon beradi. Ushbu yondashuv uning shaxs sifatida shakllanishi, ilmiy qarashlarining rivojlanishi hamda O‘rta Osiyo arxeologiyasi taraqqiyoti bilan bog‘liq jarayonlarni chuqur anglashga xizmat qiladi. Yuqorida ta’kidlaganimizdek, M.Massonning Sankt-Peterburgda tug‘ilib, Samarqandda voyaga yetgani, Birinchi jahon urushida ishtirok etgani va keyinchalik

Samarqand viloyat muzeyiga rahbarlik qilgani kabi biografik ma'lumotlar uning mintaqa madaniy muhitiga yaqinligini va ilmiy qarashlarining shakllanishiga ta'sirini tahlil qilishda muhim asos bo'lib xizmat qiladi [3]. 1924-yilda Toshkentga ko'chib o'tib, O'rta Osiyo muzeyi arxeologiya bo'limiga rahbarlik qilishi hamda konchilik tarixi bo'yicha tadqiqotlar olib borishi uning ilmiy qiziqishlari keng ekanini ko'rsatadi [3, 9]. Shuningdek, uning ilmiy darajalar va faxriy unvonlarga ega bo'lishi ilmiy jamoatchilik tomonidan e'tirof etilganini baholash imkonini beradi [1, 3].

Ikkinchidan, kritik sintez metodi M.Massonning arxeologik tadqiqotlari va ilmiy natijalarini chuqur tahlil qilish uchun qo'llanildi. Ushbu metod orqali uning rahbarligida amalga oshirilgan Termiz arxeologik kompleks ekspeditsiyasi (TAKE) va Janubiy Turkmaniston arxeologik kompleks ekspeditsiyasi (JTAKE) natijalari, hisobotlari hamda ilmiy nashrlari o'rganildi [1, 4]. Mazkur ekspeditsiyalar davomida aniqlangan Chingiztepa va Qoratepadagi buddaviy yodgorliklar, Teshiktosh g'oridan topilgan neandertal bolaga tegishli skelet qoldiqlari, shuningdek, Nisa va qadimgi Marvdagi tadqiqotlar kabi muhim kashfiyotlarning ilmiy ahamiyati baholandi [1, 4]. Bundan tashqari, M.Massonning numizmatika, shahar topografiyasi va konchilik tarixi bo'yicha ishlari hamda uning O'rta Osiyoda quldorlik tuzumi mavjudligini asoslashga doir nazariy qarashlari ham tahlil qilindi [1, 3]. Bu yondashuv shaharsozlik, pul muomalasi, konchilik, me'morchilik va epigrafika sohalaridagi dalillar bilan mustahkamlangan ilmiy asoslarni ochib berishga yordam berdi [3].

Uchinchidan, qiyosiy metod M.Massonning ilmiy yondashuvlarini o'z davridagi boshqa arxeologik maktablar va ilmiy yo'nalishlar bilan solishtirish imkonini berdi. Bu orqali uning ekspeditsiyalarni tashkil etishdagi innovatsion yondashuvlari, kompleks dala tadqiqotlari tizimi hamda turli soha mutaxassislarini jalb etish tajribasi o'rganildi. Xususan, geologlar, antropologlar, numizmatlar va boshqa mutaxassislarni bir ekspeditsiya doirasida birlashtirishi O'rta Osiyo

arxeologiyasi uchun yangi ilmiy standartlarni shakllantirganini ko'rsatadi. Ushbu metod M.Massonning Markaziy Osiyo arxeologiya maktabini yaratishdagi o'rnini va uning yetuk mutaxassislar tayyorlashdagi hissasini baholashda muhim ahamiyat kasb etadi [3]. Qiyosiy tahlil, shuningdek, uning ilmiy merosining zamonaviy arxeologik tadqiqotlarda ham dolzarbligini aniqlashga xizmat qiladi.

To'rtinchidan, tizimli yondashuv M.Massonning ilmiy faoliyatini yagona, o'zaro bog'liq tizim sifatida ko'rib chiqishni nazarda tutadi. Ushbu metod uning arxeologik kashfiyotlari, nazariy qarashlari, ilmiy maktab yaratishdagi faoliyati hamda ilmiy kadrlar tayyorlashdagi hissasini bir butun jarayon sifatida tahlil qilish imkonini beradi. M.Massonning O'rta Osiyo Davlat universiteti (hozirgi O'zbekiston Milliy universiteti) arxeologiya kafedrasiga ko'p yillar davomida rahbarlik qilgani va shu davr mobaynida mintaqada arxeologik tadqiqotlarning ilmiy-metodik asoslarini mustahkamlashga erishgani uning tizimli ta'sirining yaqqol ifodasidir [1, 3]. Mazkur yondashuv M.Masson ilmiy merosining O'rta Osiyo arxeologiyasi taraqqiyotiga ko'rsatgan fundamental ta'sirini yaxlit holda anglashga xizmat qiladi.

Yuqorida keltirilgan metodologik yondashuvlar majmuasi Mixail Yevgenevich Massonning O'rta Osiyo arxeologiyasini rivojlantirishdagi o'rnini har tomonlama va xolis baholash, uning ilmiy metodlarining o'ziga xos jihatlarini aniqlash hamda ilmiy merosining mintaqaning madaniy-tarixiy taraqqiyotini yoritishdagi ahamiyatini chuqur ochib berishga imkon yaratadi. Umuman olganda, M.Massonning ilmiy qarashlari, amalga oshirgan kashfiyotlari va shakllantirgan ilmiy maktabi O'rta Osiyo arxeologiyasi uchun mustahkam nazariy va amaliy asos bo'lib xizmat qiladi.

Xulosa qilib aytish mumkinki, Mixail Yevgenevich Masson O'rta Osiyo arxeologiyasi shakllanishi va rivojlanishida muhim o'rin tutgan yetakchi olimlardan biridir. U mintaqaning qadimiy tarixini o'rganishga katta hissa qo'shib, Termiz, Nisa va Marv kabi hududlardagi yirik arxeologik tadqiqotlari bilan ilm-fan rivojiga

sezilarli ta'sir ko'rsatgan. Teshiktosh g'oridan neandertal bolaga tegishli skelet qoldiqlarining topilishi kabi yirik kashfiyotlar esa uning ilmiy faoliyatining jahon miqyosidagi ahamiyatini yanada oshirgan. M.Masson arxeologik tadqiqotlarni tizimli va ilmiy asosda tashkil etish orqali O'rta Osiyo arxeologiya maktabining shakllanishiga asos soldi. Shuningdek, uning quldorlik jamiyati haqidagi nazariy qarashlari mintaqa tarixini yangi ilmiy nuqtai nazardan o'rganishga yo'l ochdi. Uning ilmiy merosi bugungi kunda ham o'z ahamiyatini saqlab qolgan bo'lib, kelajak tadqiqotlari uchun muhim nazariy va metodologik asos vazifasini bajaradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Anarbayev A.A. O'zbekiston arxeologiyasining rivojlanish bosqichlari va istiqbollari. O'zbekiston Arxeologiyasi, 2021. № 2, 3-12. – <https://uzjournals.edu.uz/archaeology/vol2021/iss2/1/>
2. Mirzaahmedov D.K. O'zbekiston arxeologiya fanining shakllanishida rus olimlarining hissasi. O'zbekiston tarixi, 2022. № 3, 45-52. – <https://uzjournals.edu.uz/history/>
3. Xolmatov A.X. M.Ye.Massonning Samarqand arxeologik maktabini shakllantirishdagi o'rni. Samarqand Davlat Universiteti Ilmiy Axborotnomasi, 2023. №3, 123-130. – <https://journals.samdu.uz/index.php/science/>
4. Raximov N.T. O'rta Osiyo arxeologiyasining ilk tadqiqotchilari: M.Ye. Masson faoliyatiga yangi yondashuv. Sharqshunoslik, 2021. № 2, 88-95. – <https://tsuos.uz/uz/ilmiy-tadqiqotlar/ilmiy-jurnallar/sharqshunoslik-jurnali/>
5. Qurbonov A.A. M.Ye.Massonning Termiz arxeologik ekspeditsiyalari va ularning ilmiy merosi. Termiz Davlat Universiteti Ilmiy Axborotnomasi, 2022. № 5, 67-74. – <https://journals.tersu.uz/index.php/science/>
6. Bobojonov Sh.B. (2021). O'zbekiston arxeologiyasining rivojlanishida M.Ye. Massonning xizmatlari. Buxoro Davlat Universiteti Ilmiy Axborotnomasi, 2021. № 2, 90-96. – <https://journals.buxdu.uz/index.php/science/>

7. Xudoyberdiyev A.T. O‘rta Osiyo arxeologiyasining shakllanishida M.Ye. Massonning ilmiy maktabi. O‘zbekiston Milliy Universiteti Ilmiy Axborotnomasi, 2024. № 1, 32-40. – <https://uzmu.uz/uz/ilmiy-tadqiqotlar/ilmiy-jurnallar/>
8. Jalilov A.A. O‘zbekiston arxeologiya fanining rivojlanish tarixi: ocherklar. Toshkent: Fan nashriyoti. 2023. – 320 b. – <https://fan.uz/>
9. Массон М.Е. Самарқанд асори атиқаларига оид уч воқеа. – Тошкент, Ўзбекистон. 1973. – 40 б
10. Массон М.Е. Из воспоминаний среднеазиатского археолога. – Ташкент. Изд. Г.Гуляма. – 176 стр